

ՀԱՅԿԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆԸ ԵՒ ՐՈՊԱՅՈՒՄ

Գ. Ա. ՇՐՈՒՄՊՅԻ

Ֆրանսիայի համալսարանից

(Շարունակութիւն 1)

Մեր նախորդ յօդածներում մենք աշխատեցինք գծագրել Արեւելեան կենդանի լեզուների դպրոցի հայկական ամբիոնի պատմութիւնը: Այդ դասաւանդութիւնը, այո՛, գեղեցիկ հետեւանքներ արտադրեց. բայց նա աւելի լուերը կ'արտադրէր, եթէ միայն նա իսկապէս կենդանի լեզուների դասաւանդութիւն լինէր, և եթէ մամանակ առ ժամանակ ընդունակ ուսանողներին ուղարկէին Հայաստան՝ այդտեղ լեզուն տեղն ու տեղն ուսանելու համար: Ահա թէ այս առիթով ինչ է նկատում Revue politique et litteraire շաբաթաթերթի (առ 11 յունւ. 1873 թ.) խմբագրութիւնը, վերարտադրելով Դիւլլորիէի դասընթացքի առաջին դասախօսութիւնը. «Մի զարմանալի անկանոնութեան շնորհիւ, հայերէնի ամբիոնը, որի գլխաւոր՝ եթէ ոչ միակ նպատակն է դարերից ի վեր մեռած մի լեզուի դասաւանդութիւնը, ներմուծեալ է Արեւելեան՝ յատկապէս կենդանի լեզուների համար հիմնեալ մի դպրոցում: Հեշտ է հասկանալ, թէ ինչպէս մի այդքան շոշափելի անոմալիա խոչընդոտ է այդ դասաւանդութեան զարգանալուն: Իսկապէս նորա լաւագոյն տեղն է Collège de France դպրոցը»:

Այժմ մենք կ'անցնենք այն գլխաւոր հայկաբաններին, որոնք այդ դպրոցում չեն եղել՝ Սէն-Մարաէն, Բրոսսէ, Լանգլուա, Բորէ, Պրիւլօ և Գաոտէյրաս:

1) Տե՛ս «Մուրճ» 1891 թ. № 2, 3. 7-8.

Յովհաննէս Անտոն Սէն-Մարտէն (Jean Anton Saint-Martin) ծնւեց Պարիզում 1791 թւականին ¹⁾։ Նորա հայրը, որ մի վաճառական էր, նորան որոշել էր առևտրի համար, բայց մի հարուստ բանկիր հետաքրքրւեց այդ երեխայով, և համաձայնութիւն ստացաւ նորան թող տալի հետեւել Collège de Quatres Nations դպրոցի (1802—1809) դասերին։ Այգոստոս նա մեծ յաջողութիւն ունեցաւ, և մինչև անգամ մի ողբերգութիւն յօրինեց խորագրովս 'Դոն-Կարլոս, և մի էպոսական պոէմա՝ Խոսրով վերնագրով, որ նա կարդացնել տւեց բանաստեղծ Դլլիլին։ Եւ որովհետև վերջինս համոզեց նորան յետքաշել բանաստեղծութիւնից, այդ պատճառով նա անձնատուր եղաւ արևելեան լեզուներին, չուր նա շուտով դառաւ կորիֆէյներից մէկը ²⁾։ Արդէն քսան ու մէկ տարեկան հասակում նա գիտէր հայերէնը, ասորերէնը, պարսկերէնը, արաբերէնը, թուրքերէնը և մի փոքր էլ վրացերէնը։ Նա փորձեց անգամ մտնել քաղաքականութեան մէջ, և 1815-ին հրատարակեց մի բրոշիւր վերնագրովս՝ «Բացասական քաղաքականութեան շարժառիթները»։ Ասում են որ նա դեռ 1811-ին վերջացրել էր իւր գլխաւոր գործը՝ «Հայաստանի պատմական և աշխարհագրական յիշատակարանները» (Ֆրանսերէն լեզւով ³⁾։ Բայց այդ աշխատութիւնը լոյս ընծայւեց միայն 1818—1819 թ., երկու հատորով։ Նորա մասին մի քննադատութիւն դուրս եկաւ Journal des Savants (Գիտնականների թերթ) 1818-ին և 1820-ին, Սիլւեստր դը Սասիի, որին նւիրած էր գիրքը։ Ահա գրքի նկարագիրը. առաջին հատորը բովանդակում է Մեծ-Հայաստանի նկարագրութիւնը (երես 35—178). Փոքր-Հայաստանի նկարագրութիւնը (երես 180—204). մի վիճաբանութիւն Հայաստանի զանազան անունների մասին (եր. 205—278). Հայաստանի պատմութեան համառոտութիւնը (եր. 279—404), և ժամանա-

¹⁾ Աւելի լիւրջ տեղեկութիւնների համար կարելի է գիմել Վալենտին Պարիզօի (Parisot) լողածին Միշօի Biographie universelle, նոր տպագրութիւն, հատոր XXXVII երես 367—372. Այդ աշխատասիրութիւնը պարունակում է բաւականին մեծ թւով լողածներ նաև հայոց գրականութեան մասին։

²⁾ Այս խօսքերը նորա բարեկամ՝ հռչակաւոր սինոլոգ (sinologue) Աբէլ Ռէմիւզային են։

³⁾ Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie.

կազմական ցուցակներ (եր. 404—446)։ Երկրորդ հատորն ունի հետեւեալ գլուխները՝ Կեանքը և գրածքները Ստեփաննոս Օրբէլեանի, Սիւնիքի արքեպիսկոպոսի (եր. 1—15). Օրբէլեանների և մի քանի ուրիշ չինական առհմերի մասին, որոնք հաստատուել են Հայաստանում և Վրաստանում (եր. 15—57). Օրբէլեանների պատմութիւնը (եր. 57—176). Ծանօթութիւններ (եր. 176—301). յիշատակարան այն ժամանակեայ մասին, երբ յօրինեց Մովսէս Խորենացուն վերագրած Աշխարհագրութիւնը (եր. 301—319). Մովսէս Խորենացուն վերագրած Աշխարհագրութիւնը (եր. 319—378). Ծանօթութիւններ (եր. 378—395). Ուզեցոյց Դիւինից՝ Հայաստանի մայրաքաղաքից մինչև նոյն երկրի մի քանի ուրիշ քաղաքները և մի քանի ուրիշ վիճակները (եր. 395—398). Դրախտի և քառասներկու ուրիշ՝ ձեռ ու հռչակաւոր գետերի մասին Ծանօթութիւն (եր. 398—407). Վարդան վարժապետի Աշխարհագրութիւնը (երես 407—454). Ծանօթութիւններ (եր. 454—472). Հայաստանի կառավարիչ Միհր Ներսէսի հրամանագրութիւնը Մեծ-Հայաստանի իշխաններին (եր. 472—476). Ծանօթութիւններ (եր. 476—479). Արեւելեան Հայաստանի իշխանների նամակը Հռովմայ Պապին (եր. 479—486). Ծանօթութիւններ (եր. 486—489). Այրբենական ցուցակ աշխարհագրական անունների, որ կան երկու հատորում (եր. 489—519). Նիւթերի ցանկ։ Ամեն տեղ, ուր հարկաւոր է նշել, հայերէն բնագիրը գրւած է Ֆրանսերէն թարգմանութեան ղիմաց։

1814 թ-ին Հնութիւնների Ընկերութիւնը (Société des antiquaires), որ յաջորգեց Կելական Ակադեմիային (Académie celtique), Սէն-Մարտինին իւր քարտուղար նշանակեց, և նորան յանձնեց արտասանել նոր ընկերութեան բացման ճառը։ 1817-ին նա կարդացնել տւեց Արձանագրութիւնների և Գրականութեան Ակադեմիայում (Académie des Inscriptions et Belles-Lettres) մի յիշատակագիր, վերնագրած՝ Հետազօտութիւններ Մեզէնի և Խառասէնի պատմութեան և աշխարհագրութեան վերաբերեալ ¹⁾, որ հրա-

¹⁾ Recherches sur l'histoire et la géographie de la Mésène et de la Chazacène, վերջինս մի թագաւորութիւն էր Տիգրիսի և Եփրատի բերանների մէջտեղում։

տարակեց միայն իւր մահից յետոյ Թէլիքս Լէյարդի ձեռքով, լուսաւորութեան մինիստրութեան ծախքով: 1818-ին նա ամուսնացաւ գեներալ Կաստէքսի (Casteix) աչրի հետ: 1820-ին նա փոխարինեց Ակադեմիայում եգիպտագէտ Տոշոն դ'Աննէսիին (Tôchon d'Anancy): Վերջապէս 1822-ին նա, Թէմիւշզայի և Շէպի'ի հետ, հիմնեց Ասիական Ընկերութիւնը (Société Asiatique): Նոյն տարին նա նշանակեց փոխ-գրադարանապետ Զինարանի գրադարանի (sous-conservateur de la bibliothèque d'Arsenal), և յանձնարարութիւն ստացաւ սկսել մի նոր տպագրութիւն Շարլ Լըբո'ի Իւզանգիայի պատմութեան (l'Histoire du Bas-Empire par Charles Lebeau), որից նա հրատարակեց տասը հատոր՝ սկսած 1824-ից մինչ 1830 թւականը ¹⁾:

Երբ հիմնեց «Ասիական Թերթը» (Journal Asiatique), Սէն-Մարտէնն այնտեղ հրատարակեց մի քանի յօդածներ, որոնցից մենք կը յիշատակենք գլխաւորները՝ Նկատողութիւն Մովսէս Խորենացու կեանքի և գրածների մասին (1823). Հայաստանի յեղափոխութիւնների մասին Արշակ II-ի ժամանակ IV-րդ դարում: Նկարագրութիւն մի ճանապարհորդութեան Եւրոպայում և Ատլանտեան ովկիանոսում XV-րդ դարու վերջում, Մարտիրոսի, Երզնգեանի եպիսկոպոսի, դրած իւր ձեռքով հայերէն և թարգմանւած ֆրանսերէն (1826-ին): Սէն-Մարտէնն աշխատակցից նաև «Գիտնականների Թերթին» (Journal des Savants)՝ Եւսեբիոսի ժամանակագրութեան տպագրութեան մասին հայր Աւգերեանի ձեռքով (1820-ին ²⁾). Հայաստանի նկարագրութեան մասին Ղուկաս Խնճիճեանի (1828). Սուրբ Ղազարում հրատարակած դասական հեղինակների մի ժողովածուի մասին (1828): Շուլցի ճանապարհորդութեան մասին արեւելքում (1828): Սէն-Մարտէնի շնորհիւն է որ Գիսէնի գիտնական Շուլցն ուղարկեց Հայաստան Վանի արձանագրութիւններն ընդօրինակելու համար: Նա վերջացրել էր իւր գործը երբ սպանեց քուրդերից 1827-ին: Իւր կլիշէների ֆակսիմիլները վերարտադրեցին «Ասիական Թերթում»:

¹⁾ Այդ գործը շարունակեց Բրոսսէ և վերջացաւ 1836-ին, 21 հատոր in8.

²⁾ 1818-ին Ռաուլ Ռոշէտ հրատարակել էր մի քննադատութիւն Զոհրաբի հրատարակութեան.

Արձանագրութիւնների և Գրականութեան Ակադեմիային Սէն-Մարտէնը ներկայացրեց մի քանի յիշատակագրեր՝ Հետազոտութիւններ հայոց վերջին թագաւոր Լեոնի կեանքի և արկածքների մասին (կարդացւած 1825 թ.). Թագաւորական գրադարանի ձեռագիրների քաղաճներում հատոր 11 նա տպել տւեց մինկատողութիւն Հայոց թագաւոր Լեոն II-ի կողմից Ձեռնվացիներին 1288-ին տւած հրովարտակի կամ մենաշնորհի մասին:

Յուլիսի յեղափոխութիւնը (1830-ին) կորցնել տւեց Սէն-Մարտէնին իւր տեղը Ձինարանի գրադարանում, որովհետեւ նա մի տարաբախտ մտքով նորից խառնւեց քաղաքականութեան մէջ թելադրելով Universel թերթի մի քանի յօդւածները: Նա ուզեց ունենալ պրոֆէսորի տեղ Կոլլէժ դը Ֆրանս բարձր դպրոցում, բայց մերժուած ստացաւ, չը նայած Արձանագրութիւնների և Գրականութեան Ակադեմիայի պրոֆէսորների յանձնարարականներին: Նա մեռաւ խոլերայից 1832 թ-ին, յուլիսի 16-ին: Նորա բարեկամ Ռէմուսէ (Rémusat) մի ամիս առաջ արդէն բռնել էր նորա տեղը:

Մեզ մնում է միայն այստեղ առաջ բերել նորա յետմահւան հրատարակութիւնները: Սոքա են՝ 1) Հայոց պատմութիւն Յովհաննէս V-րդ կաթողիկոսի (835—925 թ.), թարգմանած Ֆրանսերէն, Պարիզ 1841 թ.: Այս գրքին կցւած է մի ծանօթութիւն Յովհաննէս VI-ի մասին Ֆէլիքս Լէյարդի, որ սակայն հայերէն չը գիտէր: (Դորա քննադատութիւնը տւեց Ֆէլիքս Նէւ դը Լոււէն—Félix Nève de Louvain—Universe catholique թերթում 1843 թ.): 2) Հաւաածներ Արշակունեաց պատմութիւնից, Պարիզ, 1840 թ. (Ֆրանսերէն լեզուով): Առաջին հատորի առաջին մասն է՝ Պարսկաստանի և Հայաստանի Արշակունիների սկզբնաւորութիւնը, երկրորդ մասն է՝ Պարսկաստանի Արշակունիները, երկրորդ հատորում զետեղւած են յիշատակագիրներ, ճառեր և ծանօթութիւններ: Խարասէնի մասին և Վարդանի աւակների մասին մենք արդէն յիշատակութիւն արինք. նոքա հրատարակւեցին 1825 թ. Զոհրաբի օգնութեամբ Սահական Ընկերութեան համար. (տես դորա մասին Սիլւեստրոզը Սասիի քննադատութիւնը «Գիտնականների թերթ» 1826 թ.):

Արձանագրութիւնների Ակադեմիայում Սէն-Մարտէնին փոխարինեց զիմնական սինօլոգ Ստանիսլա ժիլյէն (Stanislas Julien):

Բարոն դը Սուսի կարգաց գովեստի ծառը 1836 թ.-ի օգոստոսի 5-ի նիստում (որ արտառապեց *Recherches sur la Mésène* և այլն զրքում երևա VՈ—XXIII): Նա բաւական բան շինեց, աւաց նա, որպէս զի նորա անունը պատուով անցնէ ապագային, և որպէս զի մեր յաջորդները բաժանեն այն ցաւակցութիւնը, որ նորա կորուստը մեզ ներշնչեց: Այս ծառից յետոյ եւզենիոս Բիւրնուֆ, Ատիական Ընկերութեան անունից այս կերպ խօսեց. «Այն բազմաթիւ տեղեկութիւնների հետ, որոնց շտեմարանը նորա զարմանալի չիշողութիւնն էր, Սէն-Մարտէնը միացնում էր մի այնպիսի անաչառութիւն և բարի հաւատ ուրիշների գրաւծների գնահատութեան նկատմամբ, որ խրախուսում էր ամեն աշխատանք և գովասանում ամեն մի ջանք: Ոչ մի գիտնական նորա չափ բարութեամբ չէր ընդունում երիտասարդներին, որոնք իրանց նւիրում էին նոյն գիտութիւններին. ոչ ոք իրան չէր մոռանում այնքան լիակատար կերպով, երբ հարկաւոր էր գիտութեանը ծառայելու»:

Սէն-Մարտէնի դործը շարունակեց Բրոսսէն, որի զլիսաւոր արժանիքը սակայն այն էր որ նա հիմք դրեց վրացերէնի ուսումնասիրութեանը եւրոպայում: Նորա կենսագրութիւնը գիտութեանն անընդհատ ծառայելու մի պատմութիւն է:

Մարի Ծէլիսիտէ Բրոսսէ (*Brosset*) ծնւեց 1802 թ. փետրւ. 5-ին, Պարիզում, ուր նորա հայրը վաճառական էր: Նա իւր առաջին կրթութիւնն ստացաւ Սրլէանի փոքրիկ սէմինարիայում, իսկ միջնակարգ ուսումը Պարիզում: 1818 թ.-ին նա մտաւ Մոնրուժի ժեզուիանների մօտ: Երկու տարի անցած՝ նա վերադարձաւ Պարիզ, ուր իրան պահում էր մասնաւոր դասերով: 1821-ին նա ստացաւ բակալարի (միջնակարգ դպրոցն աւարտածի) աստիճանը: Այդ ժամանակ նա լաւ գիտէր յունարէնը, սովորել էր եբրայերէնը և մի փոքր էլ արաբերէնը: Նա սկսել էր արդէն ժերմանալ շինարէնին, մանջույերէնին և տիբէտերէնին. 1822-ին հիմնաւած Ատիական Ընկերութիւնը դրդեց նորան թողնել հոգեւորական կենսութեանը և յամառել շինարէնի ուսումնասիրութեան մէջ: Երեք տարի յետոյ նա այլեւ բոլոր հաւաքած նիւթերը՝ հայերէնին և վրացերէնին նւիրելու համար: Այդ առարկանների համար նորան ծաշակ տուել էր Սէն-Մարտէնը և եւզենիոս վարդապետի մի փոքրիկ ոսերէն գրաւծքը՝

«Պատկեր Վրաստանի, Թարգմանած գերմաներէն Ֆրէդերիկոս Շմիդտի ձեռքով, Ռիգա, 1804 թ.», 1826-ին նա ամուսնացաւ, բայց պաշտօն չունենալով՝ նա աղքատութեան մէջ ընկաւ: 1830-ին նա ներկայացրեց մի չիշատակարան՝ ցոյց տալու համար Վրաստանի հետազոտութեան և էջմիածնի վանքում մնալու հարկաւորութիւնը: Յուլիսի յեղափոխութիւնը խորոակեց նորա յոյսերը, և վրացերէնի պրոֆէսորութեան տեղը, որ նա հայցում էր, մերժեց նրան: 1834-ին նա նորոգեց իւր խնդիրքը, և ներկայացրեց իւր առաջարկը մինիստր Գիգօին նույնպէս առանց յաջողութիւն գտնելու: Նորա կինը վախճանւած էր, բայց նա նորից ամուսնացաւ 1831 թ.-ին, և տեսնելով իրան թշուառութեան մէջ, նա ստիպւած էր ընդունել թագաւորական տպարանում աւագ գրաշարի տեղ: Նորա աշխատութիւններն ու եռանդը սակայն գրաւել էին իւր վրայ Սանկո-Պետերբուրգի Գիտութիւնների Ակադէմիայի ուշադրութիւնը, որ նորան ընտրեց իւր անդամ 1836-ին, և որ հրաւիրեց նորան այնուհետեւ գալ ու մնալ Ռուսիայի մայրաքաղաքում: Նա ընդունեց, բայց այդ ժամանակահատից սկսած իւր գործունէութեան պտուղները պատկանում իւր նոր հայրենիքին: 1838-ին նա գնաց Մոսկւա, այցելեց Լազարեան ճեմարանը, որի անգամ դառաւ նա հինգ տարուց յետոյ: 1845 թ.-ին Բրոսսէն ուղևորեց Եւրոպայի հարաւը և մի քանի օր անցկացրեց Վիննտկի սուրբ Ղազարի Մխիթարեանների մօտ, ուր նա բարեկամութիւն հաստատեց հայր Աւետի Ալիշանի հետ: 1847—48-ին նա վերջապէս կարողացաւ իրադրօծել իւր զիսաւորութիւնը՝ այցելել Վրաստանը և Հայաստանը: Պետերբուրգ վերադառնալով նա ամբողջապէս անձնատուր արաւ իրան ուսումնասիրութիւնների: 1863-ին նա մի ճանապարհորդութիւն արաւ Ֆրանսիայում, 1867-ին նա ուզեց նորից տեսնել Ս. Ղազարի վանքը, բայց խոլերան նորան կանգնացրեց Վիննայում: 1869-ին նա նորից այցելեց Ֆրանսիա, որպէս նաև 1880 թ.-ին, որ նորա կեանքի վերջին տարին էր. նա մեռաւ նոյն Թւականի սեպտեմբերի 3-ին Շատեյլլըրօում, Պուատիէի մօտ:

Պրն. Լորան Բրոսսէ՝ նորա որդին, հրատարակեց Պետերբուրգում 1887-ին իւր հօր գրւածքների ցուցակը բովանդակութիւններով հանդերձ: Այդ գրւածքների թիւը հասնում է մօտ 300-ի, որոնք

գրեթէ բոլորը վերաբերում են Վրաստանին և Հայաստանին: Պարզ է որ մենք պէտք է նոցանից միայն ամենագլխաւորները չիշենք այստեղ: Առաջին տեղում մենք պէտք է չիշենք նորա սքանչելի Ջեկուցումներ մի հնախօսական ճանապարհորդութեան մասին, կաստարած 1847—8 թ.-ին, հովանաւորութեամբ իշխան Վորոնցովի՝ Կովկասի փոխարքայի, մի ատլասով 45 նկարներից բաղկացած, Ս. Պետերբուրգ, 1851 թ., և նորա աշխատասիրութիւնը, խորագրած՝ Անիի աւերակները, մայրաքաղաք Հայաստանի Բագրատունեաց թագաւորների ներքոյ X և XI-րդ դարերում: Ս. Պետերբուրգ 1858—1861, մի ատլասով: (Երկու գրքերն էլ Ֆրանսերէն լեզուով գրած): Զեկուցումների առաջին տետրից չիշենք մանաւանդ նորա զեկուցումը Էջմիածնի գրադարանի և հայկական հնութիւնների մասին (եր. 1—130):

Որպէս Դիւլլորիէն և Լանգլուան, նոյնը և Բրոսէն միտք չդացաւ հայկական պատմագիրների մի ժողովածու կազմել, որից նա մի հատոր հրատարակեց 1874-ին. նորա բովանդակութիւնն էր՝ Ֆրանսերէն թարգմանութիւնը Թովմաս Արծրունու (X-րդ դար), այն է Արծրունիների՝ Վասպուրականի իշխանների պատմութիւնը. թարգմանութիւնը Առաքել Պաւրիժեցու (XVII-րդ դար), այն է՝ գիրք պատմութեան 1602-ից մինչ 1664 թ., այսինքն Պարսից պատերազմները տաճիկների դէմ (բնագիրը տպւած է Ամստերդամ, Տէր-Ոսկանի ձեռքով 1669 թ.-ին). թարգմանութիւն Յովհաննէս Ջարեցու (?), XVII-րդ դար Աղւանի պատմութիւնը: Երկրորդ հատորի մէջ, որ լոյս տեսաւ 1876-ին, մտնում են՝ Զաքարայ սարկաւազ (XVII-րդ դար) Պատմական չիշատակարան: Նսայի Հասան-Ջալալեանց (XVII-րդ դար), Աղւանի պատմութիւնը. Պաւրիթ բէկի պատմութիւնը (XVII-րդ դար ?), Էջմիածնի բնագրի հրատարակութիւն, 1877, թարգմանած աշխարհագրար, Թիֆլիս, 1881). Աբրահամ Կրէտացի ¹⁾ (XVII-րդ դար), Նադիր Շահի պատմութիւնը. Սամուէլ Անեցի (XII-րդ դար), Ժամանակագրական աղիւսակներ: Զաքարայից, Առաքելից և մանաւանդ Աբրահամից թարգմանելը շատ դժւար էր այն բազմաթիւ պարսկական և

¹⁾ Վանահայր Թողոսաօ'ի, Սև ծովում:

տաճկական բառերի շնորհիւ, որ գործ են ածում այդ պատմագիրները:

Բրոսսէն, բացի այդ, հրատարակեց 1870-ին Ֆրանսերէն լեգույ՝ երկու հայկական պատմագիրներ—Կիրակոս Գանձակեցի (XVI-րդ դար), պատմութիւն Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի և նորա յաջորդների, և Ուխտանէս Ուրհայեցի (X-րդ դար), երեք բաժին պատմութիւն, որպէս նաև 1864-ին Ստեփաննոս Օրբելեան, Սիւնեաց պատմութիւն:

Լըքօի Բիւզանդիայի պատմութեան մէջ, որ սկսել էր հրատարակել Սէն-Մարտէնը, հատոր XXII (1834) երես 449—481, նա տպագրեց մի համառօտութիւն պատմութեան Մոնղոլների արշաւանքների կենդրոնական Ասիայում XIII-րդ դարում: Վերջապէս Պետերբուրգի գիտութիւնների Ակադեմիայի թիշատակարանները, պարունակում են Բրոսսէի խմբագրած բազմաթիւ կենսագրական, ժամանակագրական, լեզւաբանական և այլ յօդաւածներ:

Վերջացնելու համար քաղենք իւր որդու Բիւլիօգրաֆիայից հետեւեալ տեղը՝ «Հարկաւոր են համարել յիշեցնել, թէ Բրոսսէն ոչ պատմաբան էր ոչ լեզւագէտ: Բոլորովին հեռու լինելով չը վաստակած տիտղոսներ սեպհականացնելու թուլութիւնից, Բրոսսէն երբէք աւանդութիւն չի ունեցել լինելու ոչ մէկը և ոչ միւսը, բառիս բուն նշանակութեամբ: Որպէս վերացական ուսումնասիրութիւնների կրքոտ սիրող, որպէս անդադար և համբերութեամբ որոնող, նա դոհացել է աշխատանքի մի ամբողջ կեանք նւիրել՝ պատմութեանը փաստեր հայթայթելու, պատմական հետազօտութիւնների ճանապարհը հարթելու և լեզւաբանութիւնը սորա պահանջներին ծառայեցնելու: Այժմ մեզ է մնում օգտուել այդ թանկագին ժառանգութիւնից: Մենք այժմ անցնում ենք մի այլ հայկաբանին, որ պակաս հռչակաւոր չէ:

Վիկտոր Լանգլուա (Langlois) ծնեց Դիեպում 1829 թ. մարտի 20-ին: Նա հետեւից Քարտերի Դպրոցի և Արևելեան կենդանի լեզուների դպրոցում և յանձնարարութիւն ստացաւ. կայսր Նապոլէօն III-ից 1852—3 թ. ճանապարհորդելու և հետազօտելու Կիլիկիան և Փոքր-Հայքը: Նա իւր հետ բերաւ այրած հողից ֆիզուրներ, որ նա հաւաքել էր Տարսոնի գերեզմանատան տուրակներում, որպէս նաև հարիւրի չափ արձանագրութիւններ (յուճական, հւով-

մայական, բիզանդական և հայկական արձանագրութիւններ Կիլիկիայում, Պարիզ, 1854)։ Այդ ճանապարհորդութեան մասին մի զեկուցում տպւեց 1854-ին, բայց ամբողջ գրածքը լոյս տեսաւ միայն 1861 թ-ին, այս խորագրով (Ֆրանսերէն)՝ ճանապարհորդութիւն Կիլիկիայում և Տաւրոսի լեռներում, 28 նկարներով և մի քարտէզով։ Լանգլուան զբաղւեց մանաւանդ դրամագիտութիւնով (նումիզմատիկա), ժամանակագրութիւնով և հրովարտակներով (քարտ, chartes)։ Դրանց են վերաբերում նորա «Վրաստանի դրամագիտութիւնը միջին-դարերում, 1852, Պարիզ. Եգիպտոսի նոմերի (նահանգների) դրամագիտութիւնը հռովմայական կառավարութեան ներքոյ, 1852. Հայաստանի դրամագիտութիւնը միջին-դարերում, 1855. Հայաստանի ընդհանուր դրամագիտութիւնը, 1858. Հայաստանի դրամները հնումն, որ տպւած է Դիւլլորիէի Հայկական պատմական զրադարանում, 87 երես, 6 նկարներով, 1858. Կիլիկիայի չրտպագրւած կամքի յայտնի դրամներ, արտատպւած դրամագիտական հանդէսից (Revue numismatique), 1854. Փորձ Վրաստանի դրամների դասաւորութեան հնուց մինչ մեր օրերը, 1860 թ., Պարիզ։

1861 թւականին Լանգլուան ուղարկեց Իտալիա, այնտեղ ուսումնասիրելու համար Ֆրանսիայի և Հայաստանի մէջ եղած յարաբերութիւնները խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ։ Այդ առիթով նա հրատարակեց մի յիշատակագրութիւն Սուրբ Ղազար կղզու վանքի մասին, Հայաստանի համառօտ պատմութեան և գրականութեան հետ միասին, 1863 և 1869, որից դուրս եկաւ անգլիական մի թարգմանութիւն Ֆ. Նրէդերի, 1874 թ. (Այդ աշխատութիւնը երևաց նոյնպէս «Ասիական թերթում» 1864 թ. խորագրով՝ Յիշատակարան գրականութեան մշակութեան սկզբնաւորութիւնների մասին Հայաստանում, եր. 200—223. Մխիթարեան միաբանութեան և Սուրբ Ղազարի հայոց վանքը (երես 383—397)։ Նոյն թւականին, 1863, նա հրատարակեց Արևելքի Տեսութեան մէջ (Revue de l'Orient) այս գրածքը՝ ժամանակագրութիւն Հեթումի, իշխան Կորիկոսի (seigneur de Gorigos), չրտպած աշխատութիւն արեղայ Այթոնի (Aithon), հեղինակ Թաթարների պատմութեան. իսկ Ս. Ղազարում հրատարակեց Գանձարան Հայաստանի քարտերի կամ Ռուբրիկանց թագաւորական կանցելարիայի թղթերը (Le Trésor des

Chartes d'Arménie ou Cartulaire de la chancellerie royale des Roubéniens), որի մէջ ամփոփւած են Կիլիկիայի Հիմնարկութիւններին վերաբերեալ բոլոր դոկումենտները ասպետական միաբանութիւններից հաստատուած խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ և Խաչի հանրապետութիւններից. 242 երես:

Վիկտոր Լանգլուայի գլխաւոր արժանիքն այն է որ նա սկսեց Հայաստանի հին և նոր պատմագիրների հրատարակութիւնը, հովանաւորութեամբ Նուբար փաշայի և աշխատակցութեամբ Ս. Ղազարի Մխիթարեան ուխտի անդամների: Դորանից միայն երկու հատոր լոյս ընծայւեց: Առաջինը հրատարակեց 1867 թ.-ին և պարունակում է յունական և ասորական պատմագիրները հնուց թէ նոր թարգմանած՝ Մար-Աբաս Կատինա, Բարդէսան, Ագաթանգեղոս, Փաւստոս Բուզանդ, Ղէրուբնա Եղեսացի, Զենոբ Գլակ, Յովհան Մամիկոնեան, Սուա-Կալիսթէն, Գրիգոր Մագիսարոս (որի մասին Լանգլուան մի յօդւած հրատարակեց Սսիական թերթում 1859), Սր. Եպիփանէս և այլն: Երկրորդ հատորը, որ հրատարակեց 1869-ին, պարունակում է հայոց պատմագիրները V-րդ դարու՝ Կորիւն, Մովսէս Խորենացի, Նշիշէ, Ղազար Փարպեցի, հաւուածներով Եգնիկ Կողբացուց և ժամանակագրական աղիւսակներով: Գործի հովանաւորողը՝ Նուբար փաշան, ծնւել է Զմիւրնիայում 1825-ին հայկական ընտանիքից: Նա կրթւեց Զւիցերիայում և Ֆրանսիայի Տուլուզ քաղաքում: Եգիպտոսի արտաքին գործերի մինիստրութեան մէջ քարտուղարի պաշտօն վարելուց յետ, նա ուղարկւեց Լոնդոն, 1850-ին և դառաւ Իդմայիլ փաշայի արտաքին գործերի մինիստրը 1866-ին: Իւր տիրոջ հետ նա յետ քաշւեց 1879-ին: Նորա հովանաւորութեան ներքոյ հրատարակող պատմագիրների ժողովածուն պէտք է բաղկանար հինգ հատորներից, բայց նա ընդհատւեց Լանգլուայի մահւան պատճառով, 14-ն մայիսի 1869 թ.: Էւարիստ Պրիւգոմը, որին յանձնարարւեց գործի շարունակութիւնը, մեռաւ հետեեալ տարին: Այդ ժամանակն է ահա որ Բրոսսէն սկսեց այն ժողովածուն, որ մենք վերը յիշատակեցինք, և որ առաջ նշանակւած էր Լանգլուայի մասը կազմելու:

Բացի այն աշխատութիւններից որ մենք վերը յիշեցինք, Լանգլուան լոյս ընծայեց Հնախօսական հանդիսում (Revue archéologi-

que) 1859 թ.՝ Դոկումենտներ Փոքր-Հայքի Լուսինեաների 1342—1394 թ. պատմութեանը ծառայելու համար. Տուրինի Գիտութիւնների թագաւորական ակադեմիայի «Մէմուարներում» 1861 թ. տպեց՝ Յիշատակարան քաղաքական և վաճառականական յարաբերութիւնների մասին Ջենովայի հասարակապետութեան հետ XIII և XIV-րդ դարերում. Արևելքի Տեսութեան մէջ (Revue de l'Orient) 1856 թ. տպեց՝ Հայաստանի տեղը երկրիս պատմութեան մէջ. նոյն թերթում՝ Խորհրդածութիւններ Հայաստանի յարաբերութիւնների մասին Ֆրանսիայի հետ միջին դարերում և մի յօդած՝ Պարբերական թերթերը հայերի մէջ. Revue des Deux Mondes ամսաթերթում՝ Թուրքիայի հայերը և Տաւրոսի կոտորածը: Վերջապէս նա աշխատակցեց Ա. Պետերբուրգի Ակադեմիայի Մէմուարներին (Յիշատակագրութիւն) յօդածներով՝ «Պատմական և քննադատական մի փորձ Հայաստանի սոցիալական և քաղաքական կազմակերպութեան մասին Ռուբինեան տոհմի թագաւորների ներքոյ, ըստ դոկումենտների որ պահպանւած են Եւրոպայի արխիւներում» (VII-րդ շարք, հատոր III, 1860, № 3, երես 1—85). «Ուսումնասիրութիւն Մովսէս Խորենացու պատմութեան աղբիւրների մասին» (հատոր IV, 1861, երես 293—368). «Նամակ պ. Բրոսսէին Հայաստանի Ռուբինեան տոհմի և Լուսինեան տան թագաւորների յաջորդութեան մասին, արևելեան և արևմտեան աղբիւրների համաձայն (տես նոյնտեղ, եր. 413—428): Մի հրովարտակի մասին որ տրւած էր Հայաստանի թագաւոր Լևոն V-ից Կիլիկիացիներին 1831 թ.-ին (Բիւլլետէններ Ա. Պետերբուրգի Ակադեմիայի, հատոր V, երես 375—389): Քաղաք Բարբարոնի իշխան, Հայաստանի կոնտեստարլ Սմբատի ժամանակագրութիւնից, շարունակութիւնով նորա շարունակողի, որ պարունակում է պատմութիւնը Ռուբինեանների Կիլիկիայում հաստատուելուց մինչ այդ տոհմի հանգչելը, թարգմանած Ֆրանսերէն՝ Մոսկայում տպագրւած բնագիրներից, հրատարակութեամբ Ոսկան Գէորգեան Յովհաննիսեանցի 1856 թ.) և Պարիզի Շահնազարեան հրատարակութիւններից (Հայոց պատմական գալերէյա—Galerie historique arménienne—հրատարակութեան մէջ), հատոր IV, № 6, երես 1—38:

«Ասիական թերթում» (5-րդ շարք, հատոր V, երես 257—308) նա հրատարակեց մի յօդած, խորագրով Ճանապարհորդութիւն ի Սիս,

մայրաքաղաք Հայաստանի միջին դարերում: Գրքի 290—297 երեսներում նա տալիս է Սիսի վանքի 145 ձեռագրերի ցուցակը, որ նրան յաջողվեց տեսնել և ուր նա գնեց № 145-երորդը, որ մեկնութեան մի կտոր է գրած Սարգիս վարդապետից XIII-րդ դարում և որ այժմ Պարիզի Ազգային Գրադարանումն է:

Իւր մահից երկու տարի առաջ լոյս տեսաւ նորա գեղեցիկ գրածքը՝ Պողոսեանի աշխարհագրութիւնը, լուսավիմագրական վերարտադրութիւն Սթոն լերան Վատոպեզի յունական վանքի ձեռագրից, Պարիզ, 1867 թ., մեծադիր: Ներածութիւնը, խորագրով՝ «Աթոս լեռը և իւր վանքերը», առանձին լոյս էր տեսել 1866-ին:

1868-ին նա հրատարակեց Վենետիկի Ս. Ղազարի Մխիթարեանների մօտ՝ Ժամանակագրութիւն Միքայել Մեծի, հեղինակի XII-րդ դարու, պատրիարքի յակոբեան ասորիների, առաջին անգամ թարգմանած քահանայ Իշոկի (Ischōk) հայերէն վերսիւսից:

Այժմ մենք անցնում ենք Եւգենիոս Բորէ'ին: Մենք նորա անունը չը կարողացանք գտնել ոչ մի կենսագրական բառարանում, և ոչ իսկ Լարուսի բառարանում, և մենք շնորհապարտ ենք մեր տալիք տեղեկութիւնների համար Միսսիայի միաբանութեան ¹⁾ ընդհանուր գլխաւոր պ. Անտոն Ֆիա'ին (Fiat), որ բարութիւն ունեցաւ մեզուղարկել տալ մի գիրք այս վերնագրով՝ Եւգենիոս Բորէ XV-րդ ընդհանուր գլխաւորը Միսսիայի միաբանութեան (Eugène Boré, XII-e supérieur général de la Congrégation de la Mission). Կենսագրական տեղեկագրութիւնքաղածքներով նորա յիշատակարանից և նորա թղթակցութիւնից, երկրորդ տպագրութիւն, Պարիզ, 1879, 372 երես ութածալ, պատկերով:

(Կը շարունակւի)

¹⁾ Այդ կաթողիկական միաբանութիւնը գտանւում է Պարիզ, փողոց: Սէւր (Sèvres), տուն № 95.